

Historiska lärdomar som bruk och missbruk – om behovet av ett kritiskt och konstruktivt perspektiv

Texten är baserad på ett föredrag som hölls på Humanistdagen den 10 april 2010 på Humanisten, Göteborgs universitet. Projektet "Historiska lärdomar som bruk och missbruk. Instrumentalisering, godtycklighet och de historiska lärdomarnas etik" bedrivs inom ramen för en tjänst som forskarassistent med bidrag från Vetenskapsrådet (VR/UVK).

"Det enda man lär sig av historien är att man inte lär sig något av historien." Det är en vanlig föreställning bland historiker. Seriösa historiker sysslar inte med historiska lärdomar, åtminstone bör de inte göra det. Att dra historiska lärdomar uppfattas leda till ett missbruk av historia, till en förvrängning av det förflutna.

Samtidigt är det uppenbart att det hela tiden formuleras ett slags historiska lärdomar i samhället, till exempel i politisk debatt, historieundervisning och statliga informationskampanjer (Wiklund 2006; Zander 2001). Till och med inom historisk forskning uttrycks historiska lärdomar, även om det kanske främst sker implicit och man sällan talar om det i dessa termer. Oavsett om dessa historiska lärdomar är riktiga eller missvisande, rimliga eller orimliga, formuleras således historiska lärdomar i samhället. De används bland annat som argument för eller emot en viss politisk eller kulturell förändring och som varningar eller förslag inför framtiden. Det är knappast oskyldigt eller likgiltigt vilka av dessa historiska lärdomar som blir dominerande och vägledande för ett samhälle.

Gentemot den allmänna skeptiska inställningen till historiska lärdomar kan man därför, som den tyske historikern Hans-Ulrich Wehler (2000), hävda att frågan inte främst är *om* det är möjligt att lära sig av det förflutna, utan snarare "hur realistiskt, förvrängt eller patologiskt människor kommer att lära sig", eftersom människor ändå alltid drar slutsatser i relation till det förflutna. I det avseendet drar vi oundvikligen och ständigt lärdomar av det förflutna, oavsett om de är rimliga eller ej. Sett ur den synvinkeln är den väsentliga frågan inte huruvida människor bör dra lärdomar av det förflutna eller ej, utan om det är möjligt att finna ett ansvarsfullt och kritiskt sätt att förhålla sig till de historiska lärdomar som hursomhelst formuleras.

Trots att historia ständigt används för att formulera lärdomar i samhället, och frågan om historiska lärdomar därför är avgörande för hur historia fungerar i samhället, är kunskapen om hur sådana lärdomar kan och bör dras begränsad. Forskningen har hittills främst intresserat sig för hur historiska lärdomar kan kritiseras och relativiseras. En stor del av uppmärksamheten har ägnats åt historiska analogier, som bara är en form av historiska lärdomar bland flera andra. Om historiker ska kunna bidra konstruktivt till offentlig debatt om sådana lärdomar, är det angeläget att utveckla förståelsen dels av olika former av historiska lärdomar, dels av hur dessa olika lärdomar kan underbyggas respektive kritiseras på ett konstruktivt och ansvarsfullt sätt.

Att granska lärdomars rimlighet

Hur skulle historiker kunna bidra till att det formuleras mer rimliga lärdomar? Kan historiska lärdomar verkligen vara bättre eller sämre, rimliga eller mindre rimliga, och i så fall i vilken mening? Och på vilket sätt kan historiska lärdomar vara problematiska?

Det finns de som framhåller 'sanning' som det avgörande kriteriet för att inte dra felaktiga lärdomar. Så tycks det till exempel vara när man som historikern Richard Evans (2000) gentemot förintelseförnekarna betonar att Förintelsen faktiskt har inträffat. Denna sanning bör inte förnekas. Vikten av att understryka detta handlar dock framför allt om att upprätthålla en viss lärdom av Förintelsen: "Detta får aldrig hända igen!". Det är uppenbart att vad som utgör en bra eller riktig lärdom här också har en moralisk och ideologisk aspekt: en uppmaning till avståndstagande från nazism och rasism.

Historiska lärdomar handlar om något mer än vad som faktiskt hände. De bygger även på en bedömning av historiska fenomen och innehåller något slags slutsats eller sensmoral. Detta måste man ta hänsyn till när man granskar och diskuterar lärdomar. Det är onekligen betydelsefullt huruvida något är sant eller falskt, men sanning räcker inte som allmänt kriterium för att granska och bedöma historiska lärdomars rimlighet.

Låt oss se närmare på ett annat exempel. En lärdom som har varit viktig under efterkrigstiden är den som drogs av Münchenöverenskommelsen 1938, då Tyskland fick ta över delar av Tjeckoslovakien. Den dåvarande brittiske premiärminister Chamberlains försök att bevara freden genom att blidka Hitler, hindrade inte Nazityskland från att fortsätta angripa omkringliggande stater. Det gav upphov till slutsatsen att hot från fiendliga makter måste stoppas i god tid och att en försonande hållning mot fienden inte minskar hotet. Denna lärdom av München 1938 kom senare att utgöra ett mönster i amerikansk utrikespolitik i kampen mot kommunismen och har ibland benämnts "Münchensyndromet" (Rystad 1982). Som president Lyndon Johnson sade 1965, i samband med Vietnamkriget: "From Munich until today we have learned that to yield to aggression brings only greater threats". Liknande resonemang användes i samband med kriget mot Irak 2003, då Saddam Hussein liknades vid Hitler och det betonades att det var viktigt att anfälla Irak innan de hade utvecklat massförstörelsevapen.

I det här fallet handlar de eventuella problemen med lärdomen inte främst om tolkningen av vad som hände i München 1938, orsakerna eller bedömningen av det, utan om hur lärdomen appliceras på andra historiska situationer. Ger den en bra förståelse av den nya situationen, av den nutida konflikten? Eller är den missvisande? Föreligger de omständigheter i den här situationen som gjorde slutsatsen rimlig i det mönsterbildande exemplet från kampen mot nazismen? Man kan också fråga sig: vilka andra historiska analogier skulle kunna vara relevanta för den nya situationen?

I samband med Irakkriget användes även en annan historisk analogi om kampen mot nazismen, där motståndet mot den USA-ledda koalitionen styrkor liknades vid den norska motståndsrörelsens kamp mot den tyska, nazistiska ockupationen. Den lärdom som framfördes var att det som av somliga kallades för "terrorism" utgjorde ett legitimt försvar

mot en ockupation av främmande makt, precis som i fallet med den norska motståndsrörelsen. Den lärdomen står i diametral motsättning till den första, att det är viktigt att stoppa hot från en fiendlig makt i ett tidigt skede innan denna blivit alltför mäktig. Båda dessa analogier kan bygga på korrekta historiska uppgifter, men när man diskuterar huruvida den ena eller andra analogin är mest relevant att använda som vägledning i det nutida, konkreta fallet med dess särskilda omständigheter, måste man beakta andra faktorer än vad som faktiskt hände i det förflutna. Historiska lärdomar aktualiserar således, liksom all användning av historisk kunskap, delvis andra frågor än dem som besvaras av traditionell historisk forskning.

Lärdomarnas olika former

Den sorts lärdomar som diskuterats ovan, historiska analogier, är det som de flesta brukar förknippa med historiska lärdomar. Men det finns andra typer av lärdomar och dessa har sina särskilda användningsmöjligheter och särskilda problem. Vid sidan av historiska analogier eller exemplariska lärdomar kan man även, i anslutning till Jörn Rüsens (2004) distinktion mellan olika former av historiskt berättande, tala om genetiska, processuella lärdomar. De exemplariska lärdomarna bygger i korthet på att något som hände i det förflutna kan upprepas och utgörs av kunskap om vilka handlingsstrategier som kan förväntas få vissa önskvärda eller icke önskvärda resultat. De genetiska, processuella lärdomarna bygger däremot på att nuet ingår i en större historisk process och att vad som är möjligt och önskvärt att göra i nutiden beror på var man befinner sig i denna process och hur de tidigare leden i processen har sett ut. Den sortens kunskap handlar inte om en upprepning av en viss handlingsstrategi som tidigare har visat sig framgångsrik eller ödesdiger, utan exempelvis om att få upp ögonen för de unika historiska villkor för handlande som är rådande i nutiden. Till skillnad från de historiska analogierna, som inte sällan har varit knutna till enskilda aktörers beslut, handlar processuella lärdomar ofta om strukturella samhällsförändringar.

En vanlig invändning mot idén om historiska lärdomar har varit att det är missvisande att använda sig av historiska exempel som en förebild för nutida situationer, eftersom historien inte upprepar sig. Den invändningen är riktad mot den exemplariska formen av historiska lärdomar, men träffar inte den genetiska, processuella sortens lärdomar, vilket visar varför det är nödvändigt att beakta olika typer av historiska lärdomar och deras olika problem och möjligheter.

Innehållet i den genetiska typen av lärdomar har en annan karaktär än de exemplariska lärdomarnas mer entydiga handlingsregler. Wehler (1988), som har utvecklat ett teoretiskt perspektiv på samhällelig modernisering och intresserat sig för möjligheten att lära av det förflutna, har argumenterat för att historia inte kan ge ett direkt applicerbart "besluts- och styrningsvetande", men däremot ett "orienteringsvetande" i form av skärpt omdömesförmåga och ett ökat problem- och verklighetsmedvetande. Förutom att ge insikter om villkoren för den nutida samhällsutvecklingen, samt vilka mål och förväntningar som kan vara realistiska, adresserar Wehlers moderniseringsteoretiska perspektiv frågor om hinder och möjligheter i moderniseringsprocesser och kan potentiellt användas för att främja en framgångsrik moderniseringsprocess i andra samhällen. Man kan dock fråga sig i vilken utsträckning det är

möjligt att överföra lärdomar av utvecklingsprocessen i ett samhälle till ett annat samhälles modernisering.

De olika formerna av historiska lärdomar har olika användningsområden och medför olika sorters risker för missbruk och missvisande lärdomar. Det kan, som berörts ovan, exempelvis handla om att välja missvisande historiska analogier som förebilder, om att bortse från väsentliga problem i moderniseringsprocesser eller om att skapa en förvriden förståelse av det nutida samhällets problem och möjligheter genom att utvecklingsmönster från ett samhälle schablonmässigt överförs på ett annat samhälle med andra förutsättningar och andra problem. För att historiker ska kunna granska och diskutera olika typer av historiska lärdomar på ett medvetet sätt, vore det därför angeläget att mer systematiskt analysera dessa olika former av lärdomar, deras möjliga användningsområden samt de olika problem och missbruk de kan ge upphov till.

Nutida lärdomar av 1900-talet

Vilka historiska lärdomar formuleras i samhället idag? Under de senaste två decennierna har historiska lärdomar ofta formulerats i relation till 1900-talets katastrofer. Förintelsen och nazismen har tillsammans med kommunismen och de två världskrigen stått i centrum för uppmärksamheten. Man har använt uttryck som "Katastrofernas tidsålder" och "Folkmordens århundrade", "Den mörka kontinenten" osv. Den svenska myndigheten Forum för Levande historia, med dess inriktning på Förintelsen, nazism och kommunism, passar väl in i detta mönster.

Denna fokusering på 1900-talets mörka fenomen fungerar ofta som en uppmaning och en varning inför framtiden. Lärdomarna kan också handla om hur sådana katastrofer ska förhindras, utifrån en tolkning av deras orsaker. I Sverige har man ibland hänvisat till mellankrigstidens depression och arbetslöshet samt hur den bidrog till att nazismen fick så stort stöd. Det har kunnat användas som en varning för konsekvenserna av arbetslöshet och social misär, och omvänt som ett argument för välfärdspolitik.

Ett problem med att ensidigt fokusera på 1900-talets negativa fenomen är att det kan förvränga tolkningen av det förflutna och därmed självförståelsen och bilden av det egna nutida samhället. Det nuvarande samhället är ju inte bara ett resultat av världskrig, folkmord och totalitära ideologier. I viss mening är det snarare tvärtom, att det nuvarande samhället är ett resultat av *avståndstagandet* från sådana fenomen. Viljan att lyfta fram en viss lärdom kan alltså komma i konflikt, inte bara med en balanserad tolkning av det förflutna utan även med självförståelsen.

Är det inte möjligt att också lära sig av positiva historiska fenomen? Vad skulle det innebära om man istället för katastroferna valde att lyfta fram framstegen under 1900-talet, exempelvis demokratins utbredning? Snarare än "Låt inte detta hända igen!" skulle lärdomen då fungera som en uppmuntran och en uppmaning att fortsätta i samma riktning. Det kan framstå som en tilltalande form av lärdom. Och samtidigt: om man bara skulle fokusera på framstegen och

därmed blunda för förtryck och lidande och förtiga de brott som har begåtts – skulle inte det vara just ett missbruk av historia?

Historikerns ansvar

Vilket ansvar har historiker i relation till bruket och missbruket av historiska lärdomar? Ovan har jag pekat på att sanning är ett otillräckligt kriterium för lärdomars rimlighet. Att bruk och missbruk inte bara handlar om sanning, utan också om andra aspekter, kan leda till slutsatsen att lärdomars rimlighet är en fråga om tycke och smak. Lennart Lundmark (2005) avfärdar idén om att lära av historien, med argumentet att man med hjälp av urval och framställningssätt kan bekräfta ”i stort sett vilka politiska teser som helst”. Vilken lärdom som dras av det förflutna framstår då helt enkelt som ett uttryck för historikerns ideologiska ståndpunkt. Men då tycks den historiska kunskapen egentligen inte ha någonting att tillföra det ideologiska perspektivet, utan bara ge uttryck för den ståndpunkt som historikern redan har. Om det ska vara meningsfullt att tala om historiska lärdomar borde väl *det förflutna* ha något att *lära oss* och inte bara säga vad vi *vill* att det ska säga?

Historieteoretikern Hayden White (1999), som har blivit en symbol för "postmodernism" inom historievetenskapen, har betonat att det är uttolkarens etiska och estetiska val som avgör historiska berättelsers sensmoral eller den lärdom som berättelsen implicerar. Det beror inte på att han struntar i etik, utan tvärtom på att han vill understryka historikerns etiska ansvar. Historikern har själv ansvar för den historiska lärdomen och kan inte avhända sig detta genom att hänvisa till fakta eller verkligheten – "jag redovisar bara fakta".

Att lärdomen inte är given och att denna öppenhet ger historikern ett särskilt etiskt ansvar, håller jag med Hayden White om. Däremot säger han inte så mycket om hur detta ansvar ska hanteras, vilket hänger samman med hans syn på etiskt ansvar som en fråga om ett personligt val. Ur det perspektivet framstår det som om varje form av skäl eller vägledande etisk princip som talar för att välja ett visst förhållningssätt eller en viss lärdom snarare än en annan, skulle innebära att ansvaret urholkades och försvagades. Att hänvisa till andra aspekter än det egna valet av värden som grund för bedömning vore att frånsäga sig sitt ansvar, att leva i "ond tro". Men etik och ansvar, menar jag, handlar inte bara om personliga val, utan i hög grad om att vara lyhörd för sådant som gör det moraliskt *påbjudet* att göra ett visst val snarare än ett annat. Det innebär att vara lyhörd för något som ligger bortom det egna personliga valet och som ger skäl för ett visst förhållningssätt framför ett annat. Bara om det finns normativt betydelsefulla fenomen som ligger bortom mitt val av värden och som kan *motivera* ett visst val framför ett annat, blir det meningsfullt att tala om ett etiskt ansvar. Om det egna valet är den enda källan till normativ legitimitet är vilket som helst val legitimt, så länge det är ett eget fritt och äkta val. Föreställningen om ansvar för lärdomar som en fråga om att välja de värden som vägleder lärdomen, tycks därför innebära en särskild form av ansvarslöshet när det gäller lärdomens innehåll, eftersom varje lärdom då måste bedömas som rimlig i relation till de värden som har valts som utgångspunkt. Det är konsekvensen av den existencialistiska förståelse av etiskt ansvar som ligger till grund för Hayden Whites decisionistiska perspektiv (Paul 2006).

Det finns goda skäl att anlägga ett annat perspektiv på lärdomar än objektivismens ensidiga fokusering på sanning och Hayden Whites decisionistiska konstruktivism. Istället för att se lärdomar som något uttolkaren helt enkelt väljer eller som något som enbart är beroende av det förflutna, vore det värdefullt att undersöka hur de historiska lärdomarna kan *underbyggas* eller motiveras i relation till historiska fenomen. Hur kan historiska fenomen fungera som ett argument för en viss lärdom? Hur argumenteras det för en viss sensmoral med hjälp av historiska fenomen, urvalet av händelser, bedömningen av händelser och hur fenomenen relateras till varandra? Dessa frågor motsvarar samtidigt ett antal olika sätt som historiska lärdomar skulle kunna kritiserars på. Det som fungerar som stöd för en viss lärdom, kan också omvänt underminera lärdomen om det ifrågasätts. Om man till exempel pekar på fenomen som antyder att det inte var nazismens irrationalism, utan dess extrema rationalism som låg bakom Förintelsen, fungerar det som ett skäl för en omvärdering av den tidigare lärdomen att romantikens irrationalism var en av de olycksbådande idéströmningar som gjorde Förintelsen möjlig och som därför borde bekämpas.

I viss mening lever vi alltid med historiska lärdomar, lever i linje med dem, låter oss vägledas av dem. Borde andra slutsatser ha dragits? Och på vilka grunder bör lärdomarnas rimlighet och trovärdighet diskuteras? Genom att granska hur lärdomar underbyggs med hjälp av historia skulle historiker kunna främja ett mer reflekterande och ansvarsfullt sätt att hantera de historiska lärdomar som formuleras i samhället. På så sätt skulle historiker förhoppningsvis kunna bidra mer konstruktivt till debatten om olika lärdomar än att antingen avvisa historiska lärdomar som ett missbruk eller fokusera ensidigt på sanningen om det förflutna. Detta skulle även möjliggöra ett mer självreflexivt förhållningssätt till de lärdomar som historiker själva ger uttryck för i sina verk. Även om vi kanske inte lär oss av historien, finns det således mycket att lära om historiska lärdomar.

Text: Martin Wiklund

Fil. dr. i historia, forskare vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet

Referenser

Evans, Richard, 2000, *Till historiens försvar*. Stockholm: SNS Förlag.

Lundmark, Lennart, 2005, "Nyliberalismens historieskrivare" (rec. av Svante Nordin, *Nittonhundratalet. En biografi*. Atlantis), DN 15.10.2005.

Paul, Herman, 2006, *Masks of meaning. Existentialist humanism in Hayden White's philosophy of history*. Diss. Rijksuniversiteit Groningen.

Rüsen, Jörn, 2004, "Historiskt berättande", s. 87–147, Rüsen, Jörn, 2004, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter*. Göteborg: Daidalos.

Rystad, Göran, 1982, *Prisoners of the past? The Munich syndrome and makers of American foreign policy in the cold war era*. Lund: Liber Gleerup.

Wehler, Hans-Ulrich, 1988, *Aus der Geschichte lernen?* München: C.H. Beck.

Wehler, Hans-Ulrich, 2000, "Kann man aus der Geschichte des Industriekapitalismus lernen?", s. 165–174, Wehler, Hans-Ulrich, *Umbruch und Kontinuität. Essays zum 20. Jahrhundert*. München: Beck.

White, Hayden, 1999, "Historical Emplotment and the Problem of Truth in Historical Representation", s. 27–42, White, Hayden, 1999, *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore: Johns Hopkins University.

Wiklund, Martin, 2006, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stockholm/Stehag: Symposion.

Zander, Ulf, 2001, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.